

ENTORN DE LA PIETAT AFECTIVA A LA CATALUNYA MEDIEVAL

El títol força prometedor d'aquesta modesta contribució pot d'antuvi desorientar el lector. Convé, per tant, que aclarim les nostres intencions. Ací, és clar, pensem d'oferir només algunes indicacions, basades sobre material bibliogràfic en el camp de la literatura religiosa, relacionada amb la cultura espiritual catalana dels segles XIII-XV.

La nostra escassa preparació sobre el tema i el poc temps que hi hem pogut esmerçar (malgrat la seva vital importància per a qui es proposi de conèixer l'ànima de Catalunya a la fi de l'Edat mitjana) no permetran que la nostra contribució passi d'allò que solem definir com a simple esbós o esquema indicatiu. Esperem en una altra ocasió de poder reprendre la nostra investigació sobre el tema i de proporcionar dades més substancials.

No cal dir que el propòsit de recollir els pocs apunts que consignem ací partí de la coneixença d'alguns manuscrits de la tradició franciscana que es troben en alguna biblioteca i en alguns arxius de Barcelona i de Madrid. La presència d'aquests testimonis del corrent espiritual català franciscà ens ha suggerit de continuar en l'estudi vers el qual ens orientem d'un quant temps ençà.

En parlar de manuscrits franciscans alludim, en primer lloc, als quatre que existeixen a la Biblioteca de Catalunya: 645, *Notabilia sancti Francisci*; 665, JOHANNES PARMENSIS, *Commercium paupertatis...*; 671, *Regula sancti Francisci...*, i 722, *Vita beati Francisci...* Ultra aquests quatre manuscrits, indiscutiblement relacionats amb el clima dels primers temps de l'espiritualitat franciscana, la mateixa Biblioteca de Catalunya posseeix en el seu notable fons de manuscrits d'altres que interessin, bé que d'una manera indirecta, al corrent franciscà català. Ens referim, per esmentar-ne solament alguns que ens han semblat més dignes de consideració, dins el marc dels temes de la contemplació inspirada de faisó especial per sant

Francesc, al *Misteri de la Passió* (ms. 25 i 26); *La Passió segons els Evangelistes* (ms. 77); *Stimulus amoris*, atribuït a sant Bonaventura (ms. 286); *Lignum vitae*, en el manuscrit del qual trobem també les revelacions de la beata Àngela de Foligno (ms. 413); *Història de la Passió* (ms. 451); *Doctrina de contemplació*, de sant Bonaventura; *Llibre de les revelacions* de la beata Àngela de Foligno, i *Scala de contemplació* de fra Antoni Canals (ms. 473).

Per la seva banda, també la biblioteca de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on han anat a parar diversos fons de biblioteques monàstiques, ens ofereix alguns manuscrits d'inspiració franciscana. Del fons de l'antiga abadia benedictina de Ripoll indiquem el ms. 33, *In librum sententiarum* de sant Bonaventura; ms. 41, *Liber de poenis infernalibus et Barlaami*, ensems amb *Vita et miracula sancti patris Francisci*; ms. 121, *Vita et miracula beati Francisci*; ms. 171, *Itinerarium de vita religiosa fratris Johannis Gualensis de ordine fratrum minorum*. Del fons del monestir de Sant Cugat del Vallès, ultra algunes obres de sant Bonaventura i d'Eiximenis, tenim en el ms. 78 una col·lecció de *Meditationes Vitae Christi* de fra Johannes de Caulibus. En el ms. 81, titulat *Llibre d'escola*, hi ha un tractat, *Doctrina moral*, del conegut lullista del segle XVI Nicolau de Fachs (o Pax).

En el catàleg dels *Manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portuguesas en la Biblioteca del Escorial*, a cura del P. J. Zarco Cuevas,¹ trobem ressenyats dos exemplars de l'obra de F. Eiximenis *Libre dels àngels*; un llibre de *Contemplació general de la Passió del Senyor*; una vida de sant Francesc en català, ensems amb una vida de santa Eufrosina, de santa Maria Egipcíaca i de sant Lluís. La Biblioteca Universitària de Barcelona posseeix una interessant versió en català del *Flos Sanctorum* del segle XIV (ms. 713), en la qual es troba el text de la llegenda de sant Francesc, que, segons el parer de diversos crítics, no fou obra de Jacopo de Voragine. Un altre manuscrit del mateix *Flos Sanctorum* en romanç pertangué al monestir de Pedralbes. És del segle XIV (ms. 587). Aquesta mateixa Biblioteca Universitària posseeix, de més a més, algunes obres de Ramon Llull, com, per exemple, *Els cent noms de Déu*, i d'Eiximenis, com *Meditaciones sobre la pasión y muerte de Jesús* (ja del segle XVII), (ms. 93); unes altres *Meditaciones sobre la vida de Jesucristo* (ms. 564). Pertany al segle XIII, i és anònima, una recopilació de motius ascètico-morals (ms. 290).

El malaguanyat estudiós d'espiritualitat catalana P. Martí de Barcelona, en el seu treball *Notes descriptives dels manuscrits franciscans medievals de la Biblioteca Nacional de Madrid*,² assenyala l'existència, dins

1. BRAH, XCIX, I (1931).

2. «Estudis Franciscans», XXVII (1933), 337-404.

els fons manuscrits d'aquella biblioteca, d'algunes obres de Llull, de sant Bonaventura, les *Revelaciones de la Beata Angela de Foligno* (ms. 9020), una miscel·lània mística que conté *Stimulus amoris* i *De gradibus contemplationis* (ms. 9536), i el conegut tractat d'Ubertino de Casale *Arbor vitae crucifixae Yhesu Christi*, del segle xv (ms. 17851).

La nostra atenció ha d'aturar-se principalment sobre els quatre manuscrits franciscans de la Biblioteca de Catalunya assenyalats al començament d'aquest article. En realitat han estat ja en part estudiats, sobretot pel P. Martí de Barcelona dins *Codicografia franciscano-catalana*,³ on el lector trobarà més dades sobre el tema. Les aportacions a la bibliografia franciscana des de Paul Sabatier fins a Facchinetti,⁴ Lemmens, E. d'Alençon, Jorgensen, Della Giovanna, Branca i molts d'altres, han estat extraordinàriament abundoses, i no escau en el nostre treball, de caràcter merament informatiu, d'afrontar cap problemàtica entorn dels quatre manuscrits que han suggerit el nostre breu article.

El ms. 645, procedent de la biblioteca de la família Dalmases de Barcelona (cod. 181),⁵ és, conformement al judici de V. Branca, que l'esmenta en l'estudi bibliogràfic de *Il cantico di Frate Sole*,⁶ «una compilazione contenente parti di *Speculum perfectionis*, *Tres socii*, *Actus*». Aquestes compilacions devien respondre a necessitats d'informació per a predicadors, als quals fornien un coneixement de la vida i de les obres del Sant per a edificació de la gent que acudien a escoltar llur paraula. El manuscrit és de paper, fa 11 × 14 cm. i té 169 folis, dividits en diverses quines (algunes de pergamí). El mateix títol, *Notabilia de vita sancti Francisci varia*, declara la natura de la compilació extractada de les antigues biografies del Sant. La llengua emprada és el llatí, però la fitxa que correspon a aquest manuscrit diu que conté notes catalanes intercalades. Una confrontació amb *Actus quidam mirabiles Francisci et sociorum eius*⁷ posa en relleu

3. «Est. Franc.», XXIV (1930), 69-79.

4. *San Francesco d'Assisi*, Guida bibliografica (Roma 1928).

5. Important, en relació amb el nostre estudi, hauria estat de poder recollir dades sobre l'arribada a Catalunya d'aquests manuscrits franciscans. Per cert, la Biblioteca a la qual alguns d'aquests manuscrits pertangueren, fou reunida sobretot per Pau Ignasi de Dalmases, que en voler dur a terme un treball sobre la pàtria de Pau Orosi, començà, cap al 1696, a recollir documents i llibres; entre aquests, obres de Plató, d'Aristòtil, de Plini, de sant Agustí, de Lactanci, de sant Isidor, de sant Bernat, de sant Bonaventura, etc. Ignorem quan i per quina raó foren incorporats a la Biblioteca Dalmases alguns manuscrits franciscans.

6. Aquest estudi aparegué per primera vegada a l'«Archivum Franciscanum Historicum», XLI (1948), 3-87, i després a Florència, editat per L. S. Olschki, 1950. El títol del tractat complet és: *Il cantico di Frate Sole: Studio delle fonti e testo critico*.

7. Publicats per P. Sabatier (Paris 1902), i derivats del ms. 174 de la Biblioteca de Lovaina.

bastants de variants. La primera *història* que trobem en aquesta espècie d'esborrany fou transmesa per fra Jacobo de Massa, que l'aprengué dels llavis del mateix sant Francesc. Aquest primer *tractat* o *història* acaba al fol. 15^v, amb aquestes paraules: «Explicit gesta patris Leonis quum ad illa que sanctus franciscus fecit vel deus esse cum ipso fratre leone eius socio exeunte» Al fol. 16^r veiem tractar de l'elecció de fra Masseu com a soci del Sant; al fol 17^v hom conta com el Sant féu estada a la Porciúncula. Després al fol. 18^v es torna a parlar de fra Masseu, que el Sant estimava molt, i hi és dit que «Masseus a beato patre francisco multum dilectum in arduis et negociis peragendis prudentia et discretione in agentibus requirentibus ab eo ... accipiebus». Després hom parla de fra Egidio, que fou invitat pel cardenal «Nicholaus» perquè anés a Roma a tractar amb el Papa. Apareix després fra Juníper, que sabia encantar els oïdors amb els seus sermons. Al fol. 52^v tenim «opus quoddam beatissimi patris nostri francisci exhortatorium ad omnes cuiuscumque status sint vel conditionum verba valde nobilia», i acaba al fol. 54^v. Una mica després, fol. 55^r, «Incipiunt quaedam beati francisci verba multum dulcia et utilia...»; al fol. 64^v, «Incipit quaedam revelata beato Francisco et quaedam nobilia dicta ad eo...» Al fol. 109^r llegim el que segueix: «Cum beatus Franciscus refectorio ad orationem in cella minore quadam nocte in ipso somno vocavit socium suum qui iacebat prope ipsum. Dixitque ad eum se non potuit dormire hac nocte neque stans erectus ad orationem nam caput et crura tremunt... Orabat instatius et lacrimas abundatius effundebat ut ei dominus medelam sufficientem in tanta tribolatione...» Una mica més endavant el text conta que Déu preguntà a sant Francesc: «“Si habes fidem ut granum synapis et desideres isti monti ut se transferret in alium locum ita fiet.” S. Franciscus dixit: “Ergo, Domine, fiat ut dixisti”. Et statim ita liberatus est quo visum fuit ei in corpore habuisse temptatorem aliquem. In sacro monte Alverniae tempore reciperet stigmata domini Jhesu in corpore suo» (fol. 110^r). El text continua així: «De tanta gratia ... verum quare dignatus es me indignum puerulum suum ad huc inveniente in carne testificor ... unde volo ad laudem eius et ad nostram consolationem et ad hedificationem proximi facere novam laudem de creaturis domini quibus et sine quibus invenire non possumus in quibus humanum genus offendit creatorem et contra ... Igitur cauteque et tanto beneficii non laudantes dominum creatorem et datorem omnium bonorum sicut debemus. Et sedens cepit meditari ... et predixit laudibus pulchris quas fecit in vulgari de quibusdam creaturis quibus humanum genus cunctum (?) utitur ad servitium suum». Amb aquestes paraules el compilador de la relació ens prepara per a la lectura del càntic de les criatures o «del germà sol». El nostre text afegeix encara: «Et fecit canticum pium ... ut dicerent et

cantarent eum. Hanc spiritus eius erat tunc in tanta consolatione et devotione que volebat mittere per fratre Pacifico ...» (p. 111^r). Una mica abans de la meitat d'aquest foli comença el *Càntic de les criatures*, que el ms. 645 de la Biblioteca de Catalunya reproduceix amb unes variants pròpies. La redacció que copiem del ms. 645, conegut en el documentat estudi bibliogràfic de Vittorio Branca⁸ sota el nom de còdex de Barcelona, pertany, sempre segons opinió referida per Branca, al grup Sud anomenat també de la Porciúncula (el formen deu altres manuscrits) i distint del grup Nord o dels Països Baixos.⁹

El text contingut en el ms. 645 ha estat reproduït, si no estem mal informats, una sola vegada pel P. J. M. de Elizondo.¹⁰

Aquest manuscrit conté — ultra els *Actus Sanctorum sociorum sancti patris Francisci* — *Quaedam alia dicta vel facta eiusdem patris Francisci; Argumenta fratrum minorum regularis observantiae habita in Concilio Basiliensi* i el text del *Speculum perfectionis status fratrum minorum*, del qual, com és sabut, deriva el *Càntic de les criatures*. El *Speculum perfectionis* fou compost durant les darreres dècades del segle XIII i les primeres del XIV, després del Capítol de Pàdua (1276), quan foren abrogades les prohibicions del Capítol de París, de deu anys abans, per les quals havien estat vedades les lectures de les dues vides de sant Francesc de Tomàs de Celano. El Càntic es troba per primer cop en el Còdex d'Assís, del final del segle XIII i el començament del segle següent, entre els opuscles, fols. 33^b i 34^a. El compilador anònim del *Speculum perfectionis* l'hi inclogué, i així l'hi anaren incloent els diversos compiladors de la dita col·lecció d'anècdotes del Sant. En el ms. 645 el Càntic ocupa els folis 2^v-3^r. La transcripció que el P. J. M. de Elizondo ens en donà, confrontada amb

8. *Il cantico di Frate Sole: Studio delle fonti e testo critico*, «Arch. Franc. Hist.», XLI (1948), 3-87.

9. Sota alguns aspectes el text contingut en el ms. 645 s'apropa, com subratlla Vittorio Branca, als manuscrits de la Biblioteca del Convent de Sant Isidor de Roma, de la Biblioteca Nacional de Florència, ms. C-5-1194 dels convents suprimits, de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, cod. vat. Lat. 7650. Confrontat amb el primer manuscrit que serveix el text del *Cantico delle creature* (ms. 338 de la Biblioteca de l'Ajuntament d'Assís), el nostre ms. s'allunya en les formes finals *u* per adoptar la *o* (*digno* per *dignu*, *ello* per *ellu*, *foco* per *focu*); així es distingeix per *tote* en lloc de *tocte*, *utile* en lloc de *utele*, *robustissimo* en lloc de *robustoso*, *a quelli* en lloc de *acquelli*, *petrova* en lloc de *trovarano*, *nogli pora fer male* en lloc de *nol farra male*, *benediti* en lloc de *benedicete*. No podem escatir el problema de saber si les variants ofertes pel manuscrit de Barcelona representen una forma més acostada al text original, que desconeixem. La reconstrucció crítica duta a terme per V. Branca constitueix, tanmateix, un terme de comparació fonamental, però no sempre resolutiu quant a la major o menor autoritat del text ofert pel nostre manuscrit. Vegeu l'estudi de L. FOSCOLO BENEDETTO, *Il Cantico di Frate Sole* (Firenze 1941).

10. «Estudios Franciscanos», XIII, 137 ss.; XIV, 47-60, 359-369, corresponents a 1915 i 1916. El títol de l'article és *Descripción del manuscrito franciscano de Dublín*.

el text del ms. 645 presenta algunes faltes més o menys greus; per tant, creiem convenient de tornar a reproduir-lo en aquest breu estudi que interessa a l'espiritualitat catalana dels segles XIV i XV.

Altissime onnipotente, bon signore
 tue sont le laude, la gloria e l'onore
 et omne benedictione a ti solo se constanno
 et nullo homo e digno te mentevare.
 Laudato sii mio signore cum tote le tue creature. 5
 Spetialmente messer lo frate sole
 Lo quale jorni aillumina nui per lui
 Et ello e bello e radiante cum gran splendore
 De te, altissimo porta significatione.
 Laudato sii lo meu signore per soror la luna e per le stelle 10
 in celo le ai formate clare e pretiose e belle.
 Laudato sii meo signore per frate vento e per aere e nubilo e sereno
 per le quelle a le tue creature dai sostentamento. [e omne tempo
 Laudato sii mio signore per soror aqua
 la quale e multo utele e humile e pretiosa e casta. 15
 Laudato sii mio signore per frate focco
 per lo quale tu illumine la note :
 e ello e bello e jocundo e robustissimo e forte.
 Laudato sii mio signore per soror nostra e matre terra,
 la quale ne sustenta e governa 20
 e produce diversi fructi e colorati flori e herba.
 Laudato sii mio signore per quilli chi perdona per lo to amore
 e sostegno infirmitate e tribolatione.
 Beati quelli chi le sosterano in pace
 qe da te altissimo seranno incoronati. 25
 Laudato sii mio signore per soror nostra morte corporale
 de la qual nullo homo vivente po scampare.
 Guai a quelli ke moro in peccato mortale.
 Beati quelli qe petrova en le tue santissime voluntate
 ke le morte secunda no gli pora fer male. 30
 Laudato e bendici meo signore qe gratiati e serviti a luy mu grand
 [humilitate.¹¹

11. Resta molt a dir sobre la interpretació de la grafia del manuscrit barceloní. Una lectura atenta ens convenç de l'ús de *sont* (v. 2), potser una reminiscència del *sunt* llatí, mentre que l'ed. crítica ens dóna *so*; igualment llegim al manuscrit barceloní *constano*, que s'explica, potser, com una mala transcripció de *consano*; tenim també *mentevare* per *montovare*, *tote* per *tucte*, que Branca corregeix en *tutte*. És evident que l'amanuense que copia el text del nostre ms. interpreta *jorni* com a veu del verb *jornare*, clarejar. En alguns casos el manuscrit de Barcelona, en relació, per exemple, amb el manuscrit d'Assís (338) és més puntual: *e per le stelle*, en comptes de *e le stelle*; *in celo le ai formate clare*, en comptes de *in celu lai formate clarite*. Resulta interessant la forma *utele* per *utile*. Forma més llatinitzant és *soror*

La comparació del text de Barcelona amb el text crític reconstruït per Branca donaria lloc a un nombre d'objeccions que no podem tan sols apuntar en aquest breu article. Basti de dir que l'interès del text que fem conèixer recolza sobretot en la forma idiomàtica més entonada amb la parla castissa d'Umbria a la primera meitat del segle XIII,¹² bé que el Sant hi introdueix ara i adés algun terme (*mentevare*, derivat de l'antic francès *mentevair*, 'tenir a la ment'; *constano*, mot un xic culte que deu correspondre a *confano*, 'es convenen'; *radiante* és també mot culte, 'que emet raigs de llum', etc.) que posa en clar com el Sant pot desmentir, segons que afirma Giacomo Sabatelli,¹³ el concepte d'«excessiva simplicitat cultural» que hom li atribuïa.

El segon manuscrit franciscà de la Biblioteca de Catalunya és el número 665, que conté el *Sacrum Commercium Sancti Francisci cum domina paupertate*, atribuït a Johannes de Parma, així com a sant Antoni de Pàdua. Aquest manuscrit fou estudiat i publicat pel P. Édouard d'Alençon.¹⁴ El 1929 els Pares del Col·legi de Sant Bonaventura de Quaracchi (Florència), en publicar una nova edició del *Commercium* utilitzaren el nostre còdex. Ultra el *Commercium*, el ms. 665 conté el *Speculum perfectionis status fratris minoris*. També aquest manuscrit es presenta com una recopilació de matèria vària, sempre inspirada en la vida i en l'obra del Sant d'Assís. Entre d'altres escrits que el manuscrit conté, tenim alguns opuscles del Sant, textos dels *Actus beati Francisci et sociorum eius*. A la biblioteca Dalmases el còdex duia la signatura 126; la seva composició és del segle XV.

del nostre còdex, en comptes de *sora* del manuscrit d'Assís i del text crític. La mateixa remarca podem repetir entorn de *flori* en lloc de *fiori*; de *guberna* (lectura un xic obscura) en lloc de *governa*, que trobem al manuscrit d'Assís i al text crític. *Ke moro*: la primera lletra es llegeix amb dificultat; correspon a un signe poc clar que pot ésser interpretat *fie* i menys fàcilment *ke*. *Moro* igual a *morono* té correspondència en l'esmentat manuscrit d'Assís i en l'edició reconstruïda per Branca amb *morrano*. Més curiós el mot *petrova*, equivalent a *trovara* dels dos manuscrits que anem consultant. La preposició *en* correspon a *ne*, com en *le tue santissime voluntate* (ms. barceloní) i *ne le tue santissime voluntati* (ms. assisià i ed. crítica). Ometem d'altres variants de menor relleu, estimant que ressalta prou la peculiaritat del text conservat a la Biblioteca de Catalunya.

12. G. Fallani, en un llibre recent sobre *La letteratura religiosa italiana* (Firenze, 1963), afirma que la llengua emprada per sant Francesc en *Il cantico di Frate Sole* és «asonanzata e in assiate illustre» (pàg. 11). La qual cosa significa que el Sant *joglar* no s'allunyà en la seva composició poètica d'un cert ritme corrent en les cançons (*laudi*) que ell mateix cantava, i potser componia, durant els anys de la seva joventut, com tingué presents les reminiscències dels *càntics*, inclosos en la Bíblia, i sobretot del *Canticum trium puerorum* i del salm *cxlviii*, *Laudate Dominum de coelis: laudate eum in excelsis*. Quant a lèxic i a to del llenguatge, Francesc emprà la parla de la classe elevada a la qual pertanyia la seva família.

13. *Studi recenti sul Cantico di Frate Sole*, «Archivum Franciscanum Historicum», LI (1958), 1-24.

14. «Analecta Ordinis Minorum Capuccinorum», XV (1889) i XVI (1890).

Un altre cas més de recopilació de material vari franciscà ens l'ofereix el ms. 671 de la mateixa Biblioteca de Catalunya (la seva signatura a la biblioteca de Dalmases era 179). En efecte, conté: *Oracions i poesies religioses en llatí, Una deprecció a la Verge* en català, la Segona Regla dels frares menors, una *Exposició* sobre la mateixa Regla en llatí i els *Soliloquia* de sant Isidor. La data del manuscrit pertany al segle xv. És significatiu de trobar enmig d'aquest material purament franciscà uns *versus beati Bernardi* (fol. 45^r), la qual cosa confirma la nostra opinió sobre les relacions que degueren existir entre cistercencs i franciscans, en el marc de la devoció a la Passió de Jesucrist o a la Verge. El manuscrit acaba al fol. 169^v amb l'èxPLICIT del *Liber soliloqui ysidori in quo homo interior exteriori loquitur et eloquio*.

El darrer dels manuscrits franciscans de la mateixa Biblioteca duu la signatura 722. Conté *Vita beati Francisci* i *De miraculis beati Francisci legenda minor*. El manuscrit pertany al segle xiv i és germà del text *Actus et vita beatissimi patris nostri francisci*, que es troba al manuscrit núm. 41 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, fols. 143^r-178^v, ensems amb el *Liber de penis infernalibus et barlaam et vita beati brentani*. D'aquest còdex és dit que «debet manere in armario claustru inferiori et debet legere in refectorio». Es tracta probablement del *refectorio* de l'Abadia de Ripoll, d'on procedeix el manuscrit. La divisió del ms. 722 de la Biblioteca de Catalunya comprèn setze capítols, des del fol. 2^r fins al fol. 34^r. En el primer capítol es tracta «de consolatione ipsius [sant Francesc] in habitu saeculari»; en el segon, «de perfecta conversione eius ad Deum ...»; en el tercer, «de institutione religionis et approbatione regulae». Segueixen els temes coneguts sobre la pobresa, la humilitat, l'obediència, la pietat, el fervor de caritat, el desig de martiri, la virtut de l'oració, el do de la profecia, els estigmes, la paciència del Sant i la seva mort, la seva canonització, i, finalment, en el capítol setzè hom parla dels miracles obrats pel Sant després de la seva mort.

Les dades bibliogràfiques recollides ací, amb poc d'ordre i, sobretot, amb menys de mètode, sobre la presència de manuscrits franciscans tracten de comprovar una certa floració franciscana a Catalunya al final de l'Edat mitjana. Si, d'altra banda, pot ésser notat que l'espiritualitat franciscana, sota alguns aspectes, procedeix de la pietat cistercenca remarqueu, entre d'altres motius, que sant Bonaventura, l'escriptor místic per excel·lència del corrent franciscà medieval, esmenta i aprofita referències de les obres de sant Bernat més de quatre-centes vegades), molt familiar a les terres catalanes als segles XIII-XIV, no semblarà una afirmació agosarada la que assenyala que ambdós ordes religiosos han influït profundament en la formació de l'espiritualitat catalana, típicament pràctico-efectiva. Precisament el ma-

teix Giovanni Fallani defineix així el franciscanisme: «nova lectura aprofundida dels Evangelis», traduïda en «coherència pràctica d'una acció espiritual, la qual no es redueix pas a una posició simplement històrica, sinó que és dinàmicament obstinada en ... els resultats i obligacions decisius».¹⁵

I ara cal que ens fixem en les possibles relacions que hi ha hagut entre el caràcter psicològic del poble català i la seva afecció envers l'espiritualitat dels cistercencs, especialment envers la postura de l'asceti de sant Bernat i l'espiritualitat franciscana. En altres mots: el problema, que ací plantegem sense cap esperança de poder-lo resoldre encara, consisteix a comprovar no tan solament l'influx de la pietat cistercenca i franciscana en l'ànima *collectiva* catalana, sinó àdhuc a documentar que la preferència sentida pels catalans envers sant Bernat i sant Francesc depengué en gran part del temperament anímic català. Per això les poques però bastant decisives observacions sobre el capteniment dels catalans que traurem d'algunes obres sobre el tema de la cultura de Catalunya ens obriran el pas vers la demostració que acabem d'anunciar.

En aquest breu plantejament del problema hem de partir d'un concepte d'unitat en relació amb Catalunya, que pressuposa, segons que solia afirmar el mateix Maragall, una essencialitat espiritual comuna, ja que solament basant-se sobre ella podem parlar de veritable unitat d'homes, o sia d'una comunitat, sia regió, sia nació. F. Elías de Tejada, en el seu llibre *Las Españas*,¹⁶ en parlar de Catalunya apunta, referint-se a l'aspecte psicològic dels catalans, «la presencia de ese sentido de la ponderación tan típica ... que para traducirlo no es posible encontrar ningún vocablo exacto». Una mica més endavant ens diu que és reconegut com a característic del català el *seny*, que significa «reflexión, análisis, observación de la realidad...».¹⁷ Per la seva banda, ja un altre estudiós, entre tots els que havien tractat de traçar una fisonomia espiritual del poble català, el bisbe Josep Torras i Bages, en *La Tradició Catalana*, en comentar l'ànima cristiana de Catalunya precisa que «és tal vegada senyal d'una raça, d'esperit pràctic i religiós, que la primera llum que brilla a l'horitzó de la Catalunya dels orígens és la ciència de Déu junt amb la de la ciència exacta».¹⁸ En un altre paràgraf, aquest mateix investigador s'expressa així: «La nostra raça, segura de si mateixa, no tenia passions arravatadores, i fins essent dotada d'un fort poder d'assimilació, conferia a totes les coses l'aire, la forma, l'estil de la terra...»¹⁹ De més importància encara és per

15. *Op. cit.*, 11.

16. Madrid - Barcelona, s. a., pàg. 187.

17. *Ib.*, ib.

18. Vic 1906, pàg. 176.

19. *Ib.*, 179.

al nostre estudi de subratllar les següents paraules del mateix Torras i Bages: «No endebades la preponderància catalana havia de coincidir amb aquell esperit prodigiós de sant Francesc, que, essent mercader i fill de mercaders, arribà a espiritualitzar la riquesa».²⁰ De la robustesa anímica del poble català, afegeix el mateix pensador, n'és testimoniatge l'arrelament que tingué a les terres catalanes l'arquitectura romànica, tota concreta i sòbria.

D'altra banda, el malaguanyat Vicens i Vives, a *Notícia de Catalunya*, afirma que els catalans són «homes feiners, constructius, reposats ... capaços de trobar fórmules adequades al bon desenvolupament de les relacions privades i públiques».²¹ En comentar els «punts cardinals» de Pérez Ballestar, en allò que aquest crític havia subratllat com a primera actitud de la mentalitat catalana — o sigui el *seny* —, «capacitat per a fer-se càrrec de situacions concretes», adverteix que el *seny* ha estat adquirit pels catalans «a través de la possessió d'una terra aspra i de la perfecció de l'eina en el treball». I per això «el *seny* és la reducció de la realitat de la vida als nostres interessos immediats; és apamar la terra abans de trepitjar-la...», és, sobretot, «fugir de cabòries que enerven i d'entelèquies que flamegen».²²

Podríem adduir més textos encara sobre l'afecció a la terra, sobre la inclinació psicològica vers el concret, el pràctic, l'afectiu, propis del català. Nogensmenys, ja hem afirmat d'antuvi que les nostres observacions no tracten pas d'aconseguir altra cosa sinó el reconeixement d'unes relacions entre l'espiritualitat i la vida psicològica i temperamental dels catalans, com a base de la història de la religiositat de Catalunya durant els segles XII-XV.

No semblarà ja tan agosarat de formular un principi de correlació entre l'actitud pràctica i antiintellectualística, tal com ens l'ofereix la mentalitat catalana, i una certa orientació pràctico-afectiva de l'espiritualitat cistercenc-franciscana tot al llarg, especialment, dels segles XII-XV.

Si volem afegir, encara, algun testimoniatge sobre l'influx de la vida cistercenc sobre els franciscans, esmentarem que un dels coneixedors més destacats de l'orde del Cistell, Louis J. Lekai, en *Les moines blancs*, afirma que «sant Francesc exigia dels seus companys en les coses espirituals allò que en una certa mesura formava part del programa de pensament i de disciplina dels cistercencs: pobresa absoluta, renúncia a qualsevol privilegi eclesiàstic, menyspreu de la ciència profana».²³

20. *Ib.*, 188-189.

21. Barcelona 1962³, pàg. 213.

22. *Ib.*, 218-219.

23. Paris 1957, pàg. 77.

Encara, en insistir sobre la influència que els monjos de sant Bernat i sant Francesc (no oblidem la tradició que sosté amb bones proves l'estada del sant d'Assís a Barcelona)²⁴ amb els seus frares tingueren damunt la vida catalana, interessa de subratllar algunes semblances que ens sembla de trobar entre sant Bernat i sant Francesc. Es tracta en particular del capteniment observat en tots dos místics envers la natura, considerada i amada per tots dos sants com a mitjà de revelació de Déu, o teofania. Diríem, encara, que d'aquesta actitud tan cordial i tan íntima amb les criatures i el paisatge, en tota l'amplitud del terme, procedeix i s'alimenta aquell hàbit de senzillesa, d'espontaneïtat, d'ingenuïtat, d'intensa afectivitat i de candorós realisme que destaca en la vida i en els escrits de l'abat de Claresvalls i del gran assistista. Potser aquesta positura tan commovedora i a l'abast de tothom conquistà també el cor de les gents de Catalunya, molt en contacte amb la terra, les muntanyes i el mar.

Si, d'altra banda, considerem la història de la pietat franciscana, podem assenyalar que a l'arravatament d'amor envers Déu a través de les criatures i a través de la natura tan rellevant en sant Francesc i en els seus seguidors més pròxims, com fra Elies, fra Lleó, fra Egidi, fra Juníper, fra Bonaventura i molts d'altres més, s'havia, per dir-ho així, avançat la mateixa positura de tendresa i de pregona emoció de sant Bernat quan adreçava l'esguard i el cor vers tota l'obra de la creació.

Per tal de citar només dos textos entre els més significatius que destaquem de les obres de sant Bernat, esmentarem alguns paràgrafs de la lletra adreçada als cartoixans (1125), en la qual constatem que la força especulativa del doctor *mellifluus* no ha pogut ofegar la flama de la seva afectivitat. «Per això», ens diu el Sant, «justament la caritat es defineix de Déu i Déu mateix. Així la caritat substancial [Déu] proporciona la caritat accidental [la que es troba en les criatures]. El terme caritat indica sia el qui dóna i és nom de substància, sia el mateix do, i aleshores és senzillament nom de qualitat. Tal és la llei eterna creadora i governadora de l'univers. Totes les coses han estat fetes per ella, en pes, nombre i mesura. Res no ha estat deixat sense el suport de la llei. Més aviat vindria de reconèixer que la mateixa llei universal obeeix àdhuc ella mateixa a una llei pròpia, la qual no és distinta de si mateixa, i gràcies a ella no es creà a si mateixa, sinó que regeix àdhuc a si mateixa».²⁵

24. Una contribució al coneixement de la connexió de sant Francesc amb el moviment cistercenc, ens la pot donar el fet de saber que el primer altar dedicat al sant d'Assís a Catalunya es troba a l'Abadia cistercenca de Santes Creus des del 1242. Vegeu: E. FORT I COGUL, *Sant Francesc a Santes Creus*, «Studia Monastica» II (Montserrat 1960), 223-231. El 1244 li'n fou dedicat un altre a Girona.

25. *De diligendo Deo*, vers. italiana (Alba, Soc. S. Paolo, 1945), pàg. 94.

Tot això ve a dir que tot l'univers és governat per l'amor, i que el Sant en el rastre de l'ascètica medieval, en el qual brilla, amb llum de molta resplendor, el gran deixeble de Bernat, Dante Alighieri, sent la presència divina en tota la natura. El seu amor a Déu i a tota la seva obra és senzill, ingenu, extàtic. Crida la nostra atenció la forma del seu llenguatge, sempre embegut d'emotivitat, de tendresa i fins i tot d'un cert eficaç i pictòric realisme. És significatiu com la familiaritat amb la natura, que volta l'home en la vida de cada dia, li ofereix els recursos per al seu simbolisme tan ric i tan vigorós. En el capítol XI del *Diligendo Deo*, en parlar-nos de les ànimes separades del cos alludeix al «triple banquet del pa del cansament, de la llet de la caritat i del vi de l'embriaguesa», i necessita, perquè ens fem càrrec de la seva força representativa, dir-nos que «l'ànima fidel ... menja el seu pa ...», que «l'aliment és la mateixa obra», i que després l'esperit, «despullat de la carn, no s'alimenta ja més amb el pa del dolor, sinó amb el vi de l'amor ... I també llavors», declara el Sant, «l'ànima ajunta amb el vi de l'amor diví la suavitat de l'afecció natural per la qual desitja de tornar a prendre el cos glorificat».²⁶ Indiscutiblement, Bernat s'inspira en el *Càntic dels Càntics* de Salomó per a parlar-nos talment; però, d'altra banda, cal reconèixer que un cert realisme fou pròpiament seu. En un altre passatge ens declara que «l'home tornarà a amar plenament Déu des del moment que descobrirà la seva semblança amb Déu mateix, això és, la veritable natura, la natura normal». Aquesta natura pot ésser la mateixa que ens ofereix l'espectacle de la majestat de Déu, del seu poder i, sobretot, del seu amor. En moltes d'obres del Sant, i especialment en el comentari del *Càntic dels càntics*, la sensibilitat del Sant envers la bellesa de la natura, la riquesa de l'univers i el llenguatge eloqüent que surt de tota la terra vers el cel s'imposa amb nova força. El fi esperit d'observació, l'afecte que el Sant sent en si, li forneix un bon nombre de símils i de curioses i a vegades gracioses analogies entre la natura en la seva vària manifestació i la vida de l'ànima. En un cert passatge compara l'ànima *deïficada* en el seu èxtasi a la gota fosa dins l'aigua, a l'aire que es transfigura en el raig del sol, al ferro incandescent que esdevé foc.

No pensem pas que la comparació entre espiritualitat cistercenca i espiritualitat franciscana que ací esbossem, de faisó molt lleugera, pugui esborrar les diferències que hi ha entre tots dos sants i llurs seguidors. Nogensmenys, en relació amb el nostre tema, en tenim prou d'haver posat en relleu un aspecte que apareix comú a tots dos ordes religiosos i que consta que ha estat particularment sentit pels catalans dels segles XII-XV :

26. *Ib.*, 86-87.

l'amor a la natura reveladora de la presència de Déu, de la qual procedeix, en una certa mesura, la força de la pietat afectiva (és clar que no podem oblidar que la directriu de l'especulació i de l'emoció bernardiana s'insereix en el corrent augustinà i victorià), que, al seu torn, implica l'hàbit de simplicitat i de practicitat. «La nostra vida», exclama encara sant Bernat, «oferint a la nostra consideració un altre tret que pot ésser estimat com a antecedent del món franciscà, és vida d'enviliment, d'humilitat, de pobresa voluntària, d'obediència, de pau, de goig en l'Esperit Sant ... La nostra vida, afegeix encara el Sant, és la pràctica del silenci, del dejuni, de vigílies, d'oració, de treball manual, i, sobretot, consisteix a seguir un camí molt excellent que és la caritat ...»²⁷ Molt enraonadament comenta P. Lekai: «L'amor radica al centre de la doctrina ascètica de sant Bernat».²⁸

És cosa sabuda que precisament pobresa, humilitat, mortificació i, sobretot, un amor sense mesura, al qual hom podria aplicar la dita bernardiana: «La mesura de l'amor envers Déu és no tenir mesura», amor envers Déu i envers totes les criatures i envers tot l'univers formen l'ànima de les regles cistercenca i franciscana. De tota manera, en voler guardar en els nostres apunts un sentit d'objectivitat històrica, no oblidem que sant Bernat pertany encara al clima de la vida feudal. El monjo, tal com el concep la seva regla, viu separat del món per les muralles de la seva abadia. El seu influx l'exerceix o per les vies de l'esperit, o a través dels contactes que l'home del món té amb ell al monestir. Sant Francesc, obert als nous horitzons de la classe burgesa, amb els seus comerços i les seves indústries, s'allunya de la concepció militar de la societat d'abans, i viu prop de la natura dels camps, del paisatge, dels llogarrets pobres i humils d'Umbria.

Malgrat tot això, potser no semblarà una afirmació agosarada de dir que el concepte teofànic que brilla en el *Càntic a les criatures* o de *fratre Sole*, l'hem trobat ja, bé que expressat altrament, en sant Bernat. En diversos passatges de l'obra magna de l'abat de Claresvalls, el *Comentari del Càntic dels Càntics*, ens sembla que se'ns presentin situacions semblants a les que inspiraren el *Càntic de les criatures* del sant d'Assís. També sant Bernat eleva sovint l'esguard al cel, vers el paisatge de boscos espessos, de rius i d'altures, sobretot durant el període que visqué en una ermita lluny del seu monestir.

A propòsit del paràgraf que copiem més endavant, diríem que sant Bernat, davant la natura, sent el desig d'interpretar-la com un mitjà suggestiu de la presència de Déu, de la seva revelació perenne per a l'ànima que

27. De l'epíst. 142. Reproduïm el text de P. LEKAI, *op. cit.*, 192.

28. *Ib.*, 192.

coneix l'amor i el temor envers el seu Creador. El concepte del qual par-teix el comentador del *Càntic dels Càntics* és que tota coneixença es fa efectiva al moment que s'estableix una relació de semblança entre l'objecte vers el qual es mou el nostre apetit coneixedor i la persona que aspira a la dita coneixença. «Tu no has vist mai», anota sant Bernat, «aquest astre (em refereixo al sol, que cada dia contemples amb els teus ulls) tal com és de debò. Tu no el veus sinó en tant que illumina, per exemple, l'aire, una muntanya, una paret. En realitat no podries suportar-lo, absolutament, si la llum mateixa del teu cos, per alguna banda, no fos semblant, amb serenitat i transparència que li són naturals, a la mateixa llum que davalla del cel ... L'ull mateix, quan és tèrbol, no és capaç de percebre la llum, puix que ha perdut, per dir-ho així, la seva semblança amb ella ... Sens dubte, si l'ull fos net com el sol, el veuria sense més ni més en tota la seva realitat ... Així és que qui es troba il·luminat pel sol de justícia, aquest pot contemplar-lo en tot l'univers ... en tant que se li assembla en alguna cosa, i no podrà contemplar-lo tal com és sinó essent igual a ell.»²⁹ Sense pensar en cap manera de deformar el context citat, de les paraules ací transcrites podem argumentar que el Sant cistercenc sentí *aquest món* com un clar reflex de Déu, o sigui que el seu ideari suggereix una interpretació de la natura substancialment teofànica. El sol, per a sant Bernat, així com per a sant Francesc (aquest l'anomena «frate Sole»), és la criatura més representativa de Déu en l'univers, i mereix per la nostra banda un major relleu, puix que per ella Déu es veu més lloat. Ensems amb tots els éssers creats eleva l'ànima de l'home vers la contemplació de Déu.

En la *Vita prima* de sant Bernat³⁰ llegim que «contigit autem inter haec ut aliquando temperius [el Sant] surgeret ad vigiliis. Quibus peractis ... egressus foras, et loca vicina circumiens orabat Deus ut acceptum haberet obsequium suum et fratrum suorum». La qual cosa ve a dir que el Sant solia sortir de la seva cella i, passejant per indrets solitaris (prats, boscos, serrats, amb llurs fontanes i llurs rius), feia oració a Déu i es lliurava a les seves meditacions i contemplacions. En un altre passatge del mateix document biogràfic,³¹ hom relata que el Sant reconeixia com per a ell «només l'aigua tenia sabor, puix que bevent-ne es refrescava la gorja i la boca». Fixem-nos, d'altra banda, amb quina tendresa ens parla dels animals als quals pertany un paper merament simbòlic. «La veu de la tòrtora», ens diu el Sant, «sona certament sense dolcesa, però anuncia coses dolces. El mateix ocell, si el compres, no et costarà gaire; si rega-teges, no et costarà res. I, per tant, la seva veu, molt semblant a qui

29. *Cantica Cantīcorum*, sermo XXXI, 2; *PL*, 183, col. 94.

30. *PL*, 185, col. 242.

31. *Ib.*, col. 247.

gemega i a qui canta, ens avisa que som ací pelegrins». ³² Més endavant en la mateixa obra, Bernat torna a parlar-nos de la tórtora en escriure: «Per tant, si a la nostra terra aparegueren les flors i hom ha sentit la veu de la tórtora, sens dubte la veritat se'ns ha presentat a través de la vista i a través de l'oïda. La veu fou sentida; la flor ha estat vista. La flor és un miracle, segons que hem indicat en la nostra interpretació d'abans, quan afirmem que ajuntant-se amb la veu ens ha produït el fruit de la fe ... Ressonà la veu, lluí la flor, i la veritat ha brotat de la terra per confessió dels fidels...» ³³ També ací es fa palès l'apreci amb què Bernat estima les criatures en tant que manifestació de la *veritat*, o sia de Déu mateix.

Nombrosos, bé que no sempre coneguts, són els monuments arquitectònics de l'art cistercenc a Espanya i a Catalunya. Lekai, en el llibre que ací utilitzem, *Les moines blancs*, declara sense més ni més que Espanya «és probablement el país més ric en monuments d'arquitectura cistercenca ben conservats». ³⁴ En la nostra investigació ens interessa particularment, és clar, la documentació escrita de la vida espiritual cistercenca servada en terres catalanes. En realitat, sia pel poc temps que hi hem esmerçat, sia per la dificultat en la recerca del material, la documentació que assenyallem és ara per ara bastant reduïda. Els monestirs cistercencs de les terres catalanes — Santa Maria de Poblet, Santíssima Trinitat de Santes Creus, Santa Maria de Lavaix, Santa Maria d'Escarp, Santa Susanna, La Real de Mallorca, Benifassà —, gairebé tots molt destrossats, han perdut també la major part de llurs documents, manuscrits i llibres. Ací donarem notícia de les poques dades bibliogràfiques de què disposem. A l'Arxiu de la Corona d'Aragó tenim el manuscrit de Ripoll núm. 56 (ss. XIII-XIV), que conté el tractat *De amore Dei* (el veritable títol del qual és *De diligendo Deo*), el pròleg d'un altre tractat *De gratia et libero arbitrio, De gradibus poenitentiae* (potser es tracta simplement del *De gradibus humilitatis et superbiae*), l'epístola de sant Bernat a Enric bisbe (segueixen d'altres cartes del mateix Sant); el ms. 65 conté *Epistolas Beati Bernardi ad diversos*; el ms. 75 conté les *Revelationes* de santa Brígida cistercenca; el ms. 94 conté l'Epístola de Bernat al papa Eugeni III, o sigui el tractat *De consideratione*; el ms. 96 conté una epístola a l'abat Colombano; el ms. 143 conté *Meditationes editae a beato Bernardo*, que probablement són els *Sermones de tempore, de sanctis, de diversis* i *in Cantica Cantorum*; el ms. 209 conté *Sermones beati Bernardi*; el ms. 227 conté el *Liber de praeceptis Beati Bernardi*, dedicat a l'abat de sant Colombà (es tracta probable-

32. *Ib.*, col. 1062.

33. *Ib.*, col. 1065.

34. *Op. cit.*, pàg. 250.

ment d'una epístola enviada a fra Bernat abat de Sant Colombà, amb qui el nostre Sant servava amistoses relacions).

Al fons del monestir de Sant Cugat del Vallès, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, trobem, en el ms. 39, també un *Recull d'Exemples Morals*, amb una exposició (o comentari) de sant Bernat; en el ms. 52, ensems amb un *Liber Horarum*, tenim el *Llibre de dotze graus de humilitat* de sant Bernat; el ms. 68, entre d'altres escrits, conté un *Florilegium auctoritatum*, i entre aquestes autoritats (sant Pau, sant Agustí, sant Jeroni) es recullen escrits de sant Bernat; el ms. 78 conté *Meditationes Vitae Christi* de fra Joan de Caulibus, i al final del llibre v llegim: «É així lo dit sant Bernat en un libre qui és apellat "per què devem amar Déus"». En el ms. 37, que és una miscel·lània del segle xv, hi ha un *Himnus regratiando Deo de beneficiis, de Bernardo* (potser és una simple atribució). Així mateix, el ms. 53 ens ofereix un *Sermo de officio sacerdotali* atribuït a sant Bernat. El conjunt duu el títol *Opuscula patristica*. Josep Vives comentà aquest sermó als «Analecta Sacra Tarraconensia».³⁵ Hi és mencionada també una lletra del Sant a la seva germana, que devia formar el pròleg a un tractat *de bene vivendi*. Entre els *Manuscriptos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses* ressenyats pel P. Zarco Cuevas, que hem indicat abans, trobem unes *Meditationes* atribuïdes a sant Bernat, i unes *Sententiae* del mateix Sant. El ms. N. I-16 duu el títol *Miscellanea spiritualis*, i és del segle xv.

Un recompte ràpid dels manuscrits conservats a la Biblioteca de Catalunya ens proporciona les dades següents: ms. 263: sant Bernat, *Liber de Considerationes, Meditationes humanae conditionis*; ms. 264: sant Bernat, *Carta a la seva germana*, trad. catalana d'A. Canals; ms. 639: sant Bernat, *Sermones*, i amb aquests trobem també els *Sermones* d'un seguidor del Sant, Guerricus de Igny (s. XIII); ms. 1275: sant Bernat, *Revelació de la Verge*, en català, «a manera de contemplació de la Passió de N. S.»; ms. 1504: el mateix títol que l'anterior. Existeixen a la mateixa biblioteca dos incunables d'obres atribuïdes a sant Bernat: *Epistola de gubernatione in familiaris* (València, Spindeler, 1490 c.) i *Meditationes de interiori ho-*

35. Un nou sermó de Sant Bernat, *AST*, VIII (1932).

36. Dom J. Leclercq, en l'article *Manuscriptos de autores cistercienses conservados en Bibliotecas españolas*, «Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis», V (1949), menciona: *De planctu naturae*, de Main de Lille, que es troba a la Biblioteca de la Seu d'Urgell; *Sermones* de Guillaume de Pollet, a la Biblioteca de l'Escorial; *De contemplando Deo* de Guillaume de St. Thierry, a la Biblioteca de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (procedeix de Ripoll); Raoul de Longchamp, *Glossa super Anti-claudianum*, a la Biblioteca de Catalunya; Thomas de Perseigne, *In cantica canticorum*, a la Biblioteca Provincial de Tarragona, i, finalment, a la ja esmentada Biblioteca de l'Arxiu de la Corona d'Aragó tenim tres Sermons de sant Bernat, conservats al ms. F. I, ultra els ja assenyalats abans.

mine (Barcelona, Pere Posa, 1499). En realitat l'*Epistola de gubernatione in familiaribus* és coneguda sota el títol més complet: *De cura et modo rei familiaris gubernandae*, la paternitat de la qual és reconeguda a Bernardí Silvestre, o de Chartes. Per a acabar aquesta lleugera i molt incompleta enumeració d'obres de sant Bernat, recordem que són diversos els exemplars del *Llibre de contemplació de l'ànima* que es troben a les biblioteques de Catalunya.

Donem ací per acabada aquesta modesta contribució, mancada, d'altra banda, d'una major puntualització de dades i de perspectives. De tota manera, prescindint d'una exposició històrico-narrativa de les vicissituds de l'espiritualitat catalana, ens hem preocupat de fer conèixer alguns factors concrets de la pietat afectiva i pràctica, que ens sembla ésser una de les característiques de la civilització de Catalunya a l'acabament de l'Edat mitjana.

GIOVANNI M. BERTINI

Universitat de Torí